

Проблеми українського шкільництва: М. Драгоманов та Б. Грінченко

У розділі висвітлено погляди видатних українських просвітників ост. третини XIX - початку XX ст. М. Драгоманова і Б. Грінченка на шляхи розбудова української, національної за духом і змістом освіти. Проаналізовано збіжності їхніх ідей (рідномовна школа, поширення культурно-національного просвітительства) та відображено відмінності у баченні громадськими діячами доцільних орієнтирів поступу української школи (європоцетричний підхід у М. Драгоманова і етно-національний у Б. Грінченка).

Ключові слова: М. Драгоманов, Б. Грінченко, народна школа, українська мова, рідномовна школа, гуманізм, національна свідомість.

Український суспільний рух XIX ст. за національно-культурне відродження, генетично пов'язаний з ідеями Товариства Об'єднаних слов'ян (20-ті роки XIX ст.) і Кирило-Мефодіївського братства (40-і роки XIX ст.), набув значного розквіту, починаючи з 50-60-х років XIX ст., завдяки активності Громад і народницьких груп інтелігентів-хлопоманів. Саме у цей період на культурно-освітній ниві розпочалася яскрава діяльність визначного українського мислителя і просвітителя європейського масштабу Михайла Драгоманова. Він першим усебічно обґрунтував об'єктивно зумовлену необхідність українського національного відродження і шляхи його реалізації. Серед пріоритетних засобів розвитку нації, пробудження національної свідомості закріпаченого і фізично, і розумово, і культурно малоросійського народу М. Драгоманов називав якнайширше запровадження елементарної освіти серед простого люду. Народна школа, на його думку, мала не лише ширити і підтримувати національну ідею, піднімати загальний рівень культури народних мас, а й сприяти їхній політичній просвіті, повинна була «розчинити очі мужицьким громадам і зробити їх такими, щоб сміли і здоліли встати за себе...» [3, с. 146].

У своїй просвітницько-публіцистичній діяльності, розпочатій 1866 р. на сторінках газети «С.- Петербургские ведомости», М. Драгоманов завжди керувався громадянською мужністю і науковою об'єктивністю. Саме у цьому періодичному виданні молодий учений відкрив полеміку з приводу низької ефективності тогочасних народних шкіл («Земство и местный элемент в обучении»), нагальної потреби введення рідної мови в народних школах Малоросії («О педагогическом значении малорусского языка»). Його думки про необхідність розпочинати елементарну освіту зрозумілою дітям материнською мовою у часи дії Валуєвського циркуляру (1863), яким українській мові було відмовлено в існуванні, звучали єретично і розцінювались офіційними колами як політично небезпечні, тому за М. Драгомановим назавжди закріпилася репутація неблагонадійного «українофіла-сепаратиста». Але така негативна реакція офіційних кіл лише посилила національно зорієнтовану діяльність Михайла Петровича з дослідження культурно-національних проблем свого народу.

На початку 70-х років XIX ст. у Києві виокремилася культурологічне суспільне об'єднання Стара громада, діяльність якого стала логічним продовженням діяльності, започаткованої у Києві ще на межі 50-60-х років XIX ст. першою в Україні Громадою. Стару громаду зорганізував професор Київського університету Св. Володимира В. Антонович за підтримки М. Драгоманова, О. Русова, С. Подолинського, щоб відрізнити її від Молодої громади, яку складало переважно

студентство. Громадівців гуртували ідея народолюбства, співчуття знедоленим селянським масам, а також прагнення працювати для поліпшення становища народу, піднесення українців із культурного занепаду.

Як активний член цього соціального угруповання, М. Драгоманов, у співпраці з П. Чубинським, В. Антоновичем, П. Житецьким, М. Старицьким, М. Лисенком, зосередив свої наукові інтереси на розв'язанні національно-культурних завдань, на розробці підходів до видання популярної літератури для народу - своєрідної енциклопедії для масового читача. На сторінках періодичних видань «Правда», «Киевский телеграф», «Вестник Европы», «Московские ведомости», «Киевлянин», «С.-Петербургские ведомости» М. Драгоманов виступав на захист української культури від нападок російських і польських шовіністів, критикував відірваність діяльності просвітницьких товариств від потреб народу, виступав за впровадження жіночої освіти. Дорікаючи урядовцям за невиконані обіцянки щодо створення жіночих університетів, він викривав тогочасну ретроградну офіційну політику з цього питання, тлумачачи організацію жіночої освіти як цілях до демократизації суспільного життя.

Новою віхою у громадській роботі М. Драгоманова на ниві українського відродження стала публіцистична і видавнича діяльність, розгорнута за кордоном, куди вчений змушений був виїхати після звільнення з посади професора Київського університету Св. Володимира (1876). Разом з однодумцями С. Подолинським і М. Павликом він започаткував публікацію в Австрії україномовного часопису «Громада*» (1878-1880, 5 книжок), згодом - безцензурного журналу під такою ж назвою, а також налагодження видання літератури українською мовою. Зазначена робота набула винятково важливого значення після царського Емського указу (1876), яким не дозволялася поява будь-якого українського друкованого слова на теренах імперії.

Загалом, просвітительську діяльність М. Драгоманова за кордоном можна порівняти з місією О. Герцена щодо сприяння розвитку демократії в Росії. В умовах заборони з боку царату всіх проявів культурної самостійності українців, М. Драгоманов фактично створив українську позацензурну пресу. Він розгорнув широку суспільну роботу з ознайомлення широких кіл зарубіжної громадськості з історією, культурою і тяжким тогочасним становищем малоросів у Російській імперії.

Спільний резонанс мали також його активне листування зі своїми українськими кореспондентами, які жили на теренах Російської імперії, і, безумовно, нові науково-публіцистичні праці, зокрема так звані «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893— 1894). Ця добірка склалася внаслідок полеміки Михайла Драгоманова з молодим на той час українським громадським діячем Борисом Грінченком та його прихильниками. Приводом до обміну думками стало визначення учасниками заочних дебатів перспектив розвитку української літератури, її стосунків з російською літературою, окреслення програми національного розвитку українців. Публікації «у формі безадресних листів-дописів» склали своєрідну суспільно-політичну дискусію, яка, на думку сучасного українського вченого П. Соханя, свідчила про «перехід українського національного руху з одного стану в інший - від так званого старогромадівського українофільства до більш організованої і політично цілеспрямованої боротьби нового покоління за національно-культурну і державну незалежність України» [6, с. 6]. На противагу своєму ідейному опоненту Б. Грінченку, який запально виступав проти помосковлення України, Михайло Петрович відстоював базову тезу, висловлену ним ще у студіях з римської історії (1863), якою проголошував основою роботи на національному ґрунті «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці» [1, с. 190].

Наведене висвітлення українофільської діяльності М. Драгоманова має на меті підвести читачів до можливості наступного зіставлення його ідей, зокрема щодо шляхів піднесення культурного розвитку рідного народу, з думками історичного наступника на складному шляху боротьби за національну незалежність - Бориса Дмитровича Грінченка, а також показати те спільне, що було притаманне їхній важливій громадській роботі та ідейним переконанням, їхнім міркуванням щодо становища і розвитку шкільної справи на українських землях.

Обравши у дуже молодому віці, ще юнаком-учнем, шлях супротиву антиукраїнській імперській політиці, Борис Дмитрович Грінченко уособив погляди і стремління молодого покоління борців за українську національну ідею, які слідом за старогромадівцями вийшли на політичну арену наприкінці XIX - початку XX ст. Молоді діячі ставили за мету активізувати придушений російським царизмом український національно-визвольний рух, фактично продовжуючи повсякденну культурно-освітню роботу з українізації народу і вищих верств населення для подолання роз'єднаності між селянською більшістю та інтелігенцією, розпочату їх політичними попередниками. Тому, звертаючись до постаті письменника-просвітителя, ученого мовознавця, педагога і освітньо-громадського діяча Бориса Грінченка, зазначимо, що він, у певному сенсі, підхопив естафету старших поколінь громадівців-українофілів, однак його позиція з національного питання відзначалася загостреним радикалізмом, бо він і за часом, і за переконаннями був представником іншого етапу культурного поступу українців.

Позбавлений права за участь в антиурядовій пропаганді здобувати освіту в будь-якому навчальному закладі, перебуваючи під постійним наглядом поліції, Б. Грінченко екстерном склав іспити при Харківському університеті (1881) на звання народного вчителя і працював по селах. Найплідніший період (1887-1893) педагогічної роботи Б. Д. Грінченка був пов'язаний зі школою в с. Олексіївці (на Катеринославщині), що була заснована і перебувала під опікою відомої освітньої діячки Х. Алчевської. Саме тут Борис Дмитрович таємно створив свої перші рукописні україномовні підручники для початкової школи і за ними навчав учнів рідної мови. Українофільські погляди Б. Грінченка і особисте знання «із середини» тогочасної шкільної практики збудили в ньому потребу подати свій голос на захист культурно-освітніх прав і нужд простого народу за покращення тяжкого становища народних шкіл на землях Наддніпрянської України. Важливим складником його культурно-просвітительської діяльності стала організація видання і розповсюдження дешевих книжок для народу. Цьому сприяла й активна участь діяча у роботі нелегальної Чернігівської громади, яка пропагувала ідеї поширення національної освіти і культури.

Якщо звернутися до київського періоду життя просвітителя (1902-1910), то без перебільшення його можна назвати вершиною національно спрямованої суспільної діяльності Бориса Дмитровича: він плідно працював у лавах однодумців з київської Громади, згодом - очолив Українську демократично-радикальну партію. У 1906 р. Б. Грінченко ініціював створення громадського товариства «Просвіта», редагував газету «Громадська думка», на сторінках якої побачили світ його злободенні педагогічно-публіцистичні статті «Якої нам треба школи», «Народні вчителі і українська школа», «Твори світової літератури на селі», «Тяжким шляхом». До цього слід додати таку значну для історії української культури подію, як укладання Б. Грінченком чотиритомного «Словаря української мови» (1907-1909), що збагатив не лише галузь мовознавства, а й педагогіку.

Важливим практичним внеском Б. Грінченка у покращення стану національної народної освіти став його навчальний посібник «Українська граматики до науки читання й писання» (1907),

який складався з власне азбуки, читанки, прописів і звернення «До вчителів» з методичними порадами щодо викладання. Підручник ґрунтувався на дидактичних принципах доступності, тобто руху від простішого до складнішого, народності, що давало змогу забезпечити цікавий і повчальний за змістом навчальний матеріал, оскільки основу його становили ретельно дібрані зразки фольклору, а також кращі твори української літератури. Добір дидактичних текстів автор підпорядковував цілком конкретним виховним цілям - вихованню патріотизму, формуванню високих моральних переконань і якостей юних українців.

Наведене стисле висвітлення суспільної і просвітительської діяльності Б. Грінченка і М. Драгоманова дає змогу, по-перше, чітко простежити подібність багатьох життєдіяльнісних аспектів у долях обох громадських діячів, по-друге, повніше усвідомити розбіжності у тлумаченні ними освітньо-культурологічних питань. У контексті полеміки, яка існувала між двома визначними просвітителями, зіставимо їхні думки про народну школу. З цією метою проаналізуємо два безцінні для української історії педагогіки публіцистично-педагогічні нариси «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1877) М. Драгоманова і «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1905) Б. Грінченка. Незважаючи на те що свого часу вказані твори мали величезний суспільний та культурологічний резонанс, вони і в сучасних умовах не втратили свого важливого публіцистично напруженого значення завдяки непроминальності піднятих діячами проблем. Окрім того, для нас, нащадків, ці твори є джерелом історичних фактів і матеріалів з історії розвитку освіти на українських землях. На жаль, незважаючи на безперечну цінність згаданих праць, вони жодного разу не перевидавалися в сучасній Україні.

Твір М. Драгоманова вийшов з друку українською мовою у Женеві. Це був один із перших в історії української педагогіки своєрідних аналітичних описів стану народної освіти на землях Наддніпрянської України за 20 років, починаючи з 1857 р. Автор зібрав багатий історико-фактографічний матеріал (статистичні відомості, офіційні документи і розпорядження, свідчення реальних подій і перебігу різноманітних «живих» дискусій навколо народної освіти, широке цитування тогочасної періодики і різноманітних наукових видань, опис життєвих ситуацій окремих учасників історичних подій тощо) та узагальнив свої думки щодо навчання, виховання і просвіти українського народу, які раніше висловлював у різних наукових та публіцистичних творах. Насамперед Михайло Петрович наголосив, що «таке велике горе народне, як брак доброї і своєї (національної. - Я. Д.) школи» [Нар шк., с. 6], є причиною народної «темноти», і це горе можна було б применшити, якби народ «був хоч просто письменний, не кажучи вже добре освічений наукою. О, коли б він був добре освічений наукою! Тоді б двох днів не подержались усі порядки, що тепер доводять народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів!» [там само, с. 7].

Пов'язуючи питання освіти із суспільно-політичною проблематикою, на основі залучення репрезентативної джерельної бази, вчений аргументовано показав, як реакційна царська влада вела планомірний розвал української народної школи, що становила основу розвитку суспільства. М. Драгоманов писав, що за часів кріпацтва годі було й думати про освіту простого народу. За царювання Миколи I уряд не раз видавав укази про те, що й міщани отримують «неприличное их званію образование». Про потребу освіти для мужика у Російській імперії заговорили вголос тільки тоді, як почали говорити про селянську волю. Але з відміною кріпацтва, з гіркотою констатував учений, панівні кола не поспішали «просвіщати* простий люд, бо «хто ж буде за плугом ходити, як усі мужики за книжки сядуть?» [там само, с. 7].

Автор нарису навів красномовний статистичний приклад: у 1876 р. з 559 361 193 крб. усього «росходу» по імперії на «мужичі школи пішло усього 3 980 089 крб., тоді як на панські та попівські по всіх міністерствах пішло більше 32 мільйонів рублів* [там само. с. 8]. Існували і такі панські школи, на які казна витрачала понад 1000 рублів у рік на кожного панича, у середньому кожен панич у школі коштував на рік 867 крб., тоді як на кожну мужичу дитину в школі казна виділяла на рік тільки 4 копійки [там само].

На думку просвітителя, деякі зрушення в освітній справі по-чалися тоді, коли за неї взялася передова частина інтелігенції: «Перше важливе діло для мужичої освіти, яке зробилося при новому цареві (Олександр II. - Прим. М. Д), пішло знизу, а не згори - з молодезі, та ще з провінції, а не в столиці. То були недільні школи ... у Києві, на Подолі» [там само, с. 10].

Як активний співучасник подій, Михайло Петрович залишив прийдешнім поколінням детальний опис справи влаштування перших недільних шкіл, визнаючи, що створювалися вони спочатку з метою організації політичної пропаганди серед простого люду. Але коли молоді вчителі-студенти познайомилися зі своїми учнями, то зрозуміли, що з дітьми 13-14 років ще не можна вести мову про політику, яка вимагає вже сформованого світогляду, певного життєвого досвіду, а тому фактично мета функціонування недільних шкіл була підпорядкована виключно педагогічним, освітнім потребам.

Просвітитель наголошував, що уряд побачив у поширенні освіти загрозу державному устрою, а тому зробив усе, аби покласти край недільним школам. Проте останні, на думку М. Драгоманова, усе ж примусили широку громадськість говорити про «мужичу» освіту. І, роблячи вигляд, що клопочуться освітньою справою, іронізував Михайло Петрович, офіційні особи вирішили передати ці школи до рук тих, хто був «ліпшою підпорою трону», до попів, які, на думку автора, «просто зайвий раз візьмуть з мужика гроші, а шкіл ніяких не заведуть,... так щоб на ділі не було в мужика школи, щоб він зовсім нічому не навчився» [там само, с. 12].

Михайло Драгоманов називав владу - «жменьку панів і чиновників, які стоять над мужиком», - зграєю злодіїв, котрі дурять не тільки народ, а і свого царя, злодіїв, у яких немає нічого святого і дорогого на світі, крім власної кишені та кар'єри. Мабуть, через те, зауважував діяч, «уся історія шкіл в Росії за остатні сто років є не що інше, як бійка уряду з наукою і освітою, та видумки, як би не дати людям вчитися, особливо мужикові, не дати вчитись навіть простої азбуки» [там само, с. 9]. Тому він закликав українських патріотів, членів Громад працювати над тим, аби дати народові справжню правдиву школу для дітей і наукові книжки для дорослих: «... а громадівцям українським зовсім не можна сказати, що й без нас хто-небудь зробить що-небудь для мужика українського, хоч простий букварь, котрий в другому місці зробить хто-небудь за одних грошей. І на Україні тільки щирий прихильник мужицький може взятись за такий букварь. У нас, коли мужицькі громадівці не зроблять наукових книг для мужиків, то і ніхто не зробить. ... А щоб зложити такі книжки, далі, щоб зложивши їх, провести між народ, візьмемось за школу, заведемо школи по всіх углах, де можна тільки нам пролізти» [там само, с. 147]. Вірячи у те, що тільки нове, не задурене покоління, виховане на «непопсованій науці», буде здатне змінити життя на краще, просвітитель закликав демократичні сили активно включатися в освітню працю. Сповідуючи, як і К. Ушинський, принцип народності в освіті та вихованні, М. Драгоманов відстоював положення: школа повинна виховувати дітей у дусі свого народу, ознайомлювати вихованців з його характером, традиціями, ідеалами. Однак, підтримуючи в основному педагогічні погляди К. Ушинського, В. Водовозова та інших передових педагогів, він не погоджувався з думкою про доцільність упровадження для початкового навчання українських

дітей, наприклад, читанки К. Ушинського «Родное Слово» або підручника «Родной мир» В. Попова, зазначаючи, що «Рідна мова», «Рідний світ» - добрі слова! Та кому рідні? Московцям чи українцям? Що одному рідне, другому чуже!» [там само, с. 39]. Учений пропонував переробити і доповнити «Родное слово» згідно з потребами українських школярів, збагативши книжку українськими піснями, казками, приказками, повістями, віршами. М. Драгоманов наполягав на необхідності ознайомлення молоді з історією і культурою свого народу, однак тлумачення ним ідеї народності не містить закликів до обмеження освіти лише національною тематикою.

Найкращим засобом виховання у національному дусі Михайло Петрович вважав вивчення рідної мови та літератури, яким відводив роль головних предметів у народній школі. Він твердо вірив, що мова - це споконвічне знамено нації, безцінний скарб народу, який не можуть відібрати ні закони, ні циркуляри, тому й розпочав боротьбу за визнання окремішності української мови і повернення її до шкіл на правах національної, а не діалекту. Щоб досягти у цій справі успіху, необхідно було створювати, видавати і поширювати наукові книжки. Учений і практично, і теоретично обґрунтовував необхідність складання «учебных и читальных книг, приспособленных к украинскому народу», наголошуючи, що навчання треба починати народною мовою.

У своєму нарисі Михайло Драгоманов піднімав і проблеми вчительства, не лише виступаючи з приводу питань підготовки вчителя, а й переймаючись тогочасним принизливим становищем педагогічних працівників, особливо сільських, які, на його думку, були «кинуті... без помочі, без ради освічених людей, без бібліотеки», над якими збиткували, гордували, чіплялися до них і шпіювали над ними і поліція, і пани, і попи, й інспектори [3, с. 26]. На глибоке переконання вченого, чесного і майстерного вчителя боялися «спасителі» порядку, його переслідували і цькували, страхаючись, що «заведе «нові порядки» попереду в школі, виготовить там з дітей нову, не задурену породу людей і дасть з себе зразок нового чоловіка» [там само, с. 25-26]. Саме таку вчительську діяльність високо цінував Михайло Петрович, вважав ділом «трудним і сміливим». Він з обуренням писав про переслідування вчителів лише за саму прихильність до української мови, за любов до фольклору і його поширення.

Пояснюючи і підкреслюючи важливість для суспільства скромної Діяльності вчителів, М. Драгоманов прагнув пробуджувати і їхню самосвідомість, доводив, що учителя в школі не можна замінити ніякими книжками та підручниками, ніякими новими методами навчання, бо, крім знань, він передає дітям частину власної душі. Він наголошував, що вчителі мають добре усвідомлювати мету своєї педагогічної роботи - виховання нової людини, якій були б притаманні демократичність і гуманістичність світогляду, непідробний патріотизм, високий рівень національної свідомості у поєднанні з толерантним ставленням до всіх людей. У своєму творі вчений писав про соціальну спрямованість праці учителя, про його призначення служити народові: «учитель перш усього мусить бути проводником науки і пошани до народу українського» [3, с. 87]. На його думку при Підготовці вчителів слід насамперед дбати про засвоєння ними нових принципів педагогіки, для чого необхідне знання іноземних мов, яке сприятиме вивченню зарубіжного педагогічного досвіду і теорії.

Пристаючи до аналізу змісту нариса Б. Грінченка «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1905), зауважимо, що цей твір свідомо написав російською мовою, аби якомога ширше коло людей мало можливість заглибитися у винесену до заголовка проблему. Загалом з часу написання до 1912 р твір перевидавали 4 рази.

У передмові до своєї публіцистично-педагогічної праці автор суспільний рух на підтримку української школи у Російській імперії досяг певних успіхів (прийняття низки рішень

учительських з'їздів щодо організації українських шкіл, розгортання ефективної агітації за відкриття українських кафедр в університетах, здійснення перших спроб читання лекцій українською мовою тощо), однак «у теоретичному обґрунтуванні (необхідності існування україномовної школи. - Прим. Н. Д.) не було зроблено нічого нового» [2. с. 3-4].

Можна стверджувати, що Б. Грінченко у певному сенсі продовжив нарис М. Драгоманова, який він високо поцінував за глибину історико-суспільного аналізу, про що неодноразово зазначав на сторінках власної праці «На беспросветном пути. Об украинской школе». Маємо на увазі те, що, відзначаючи важливість відтворення Михайлом Петровичем перебігу низки історичних подій, пов'язаних з раннім етапом боротьби за рідномовну школу для малоросів (кінець 50-х-70-ті роки XIX ст.), Борис Дмитрович у своїй праці відобразив продовження розвитку ситуації навколо освіти малоросів, починаючи з 80-х років XIX ст. і до початку XX ст. Він навів реальні факти з діяльності різних малоросійських земств, окремих педагогів і суспільних діячів, пов'язані з необхідністю уведення української мови (або проти неї) до початкової народної школи. Таким чином, публіцистично-педагогічні нариси М. Драгоманова і Б. Грінченка в сукупності досить детально відтворюють рельєфну персоніфіковану картину суспільного руху за українізацію народних шкіл Малоросії, що ширився у Російській імперії протягом другої половини XIX ст. до 1905 р., боротьби прихильників цієї ідеї з царською владою і дії останньої, спрямовані на заборону подібного розвитку освітньої справи на теренах Наддніпрянської України.

Аналізуючи текст праці Б. Грінченка, доходимо висновку про те, що узагальнення його присвячено висвітленню двох головних проблем - суто мовно-педагогічної, пов'язаної з труднощами початкового навчання дітей нерідною мовою, і суспільно-політичної, пов'язаної з умовами розвитку нації в умовах мовних заборон. Другу проблему автор окреслив так: «коли мова народу не розвивається, то не може розвиватися й народна думка, творчі сили народу вмирають» [2, с. 96].

Практичний досвід роботи в школі і невідоме вболівання за надзвичайно важливу складову розвитку нації - рідномовну школу - дали змогу Б. Грінченку зі знанням предмета, глибоко й аргументовано описати і проаналізувати особливості навчання малоросійських дітей. Автор порушив найістотніші невіршені питання, що були пов'язані з роботою тогочасної школи, а саме: відсутність освіти національною мовою як чинник регресу нації, примусову русифікацію народу Малоросії, хибність і важкість навчання дітей, яке розпочиналося не материнською, незрозумілою, хоча й близькою учням мовою, існування суттєвих лексико-фонетико-граматичних відмінностей між російського та українською мовами, що ускладнювало початкову освіту українських школярів російською мовою, непридатність російських підручників тощо.

Б. Грінченко, як і М. Драгоманов, наголошував на існуванні суттєвих відмінностей між двома слов'янськими мовами, що спричиняло до ускладнення особливо початкового етапу навчання грамоти маленьких малоросів. Порівняно з М. Драгомановим, Б. Грінченко поглибив і розширив розгляд прикладів розбіжностей, що існують у значенні слів-омонімів, у побудові висловлювань, а також у наявності в російській і українській мовах абсолютно різних слів для позначення одного й того ж предмета або чину. Він прагнув продемонструвати, які труднощі супроводжують українську дитину, котра починає вчитися чужою мовою. У цьому контексті автор піднімав і проблему чужомовного навчального посібника, який він тлумачив не тільки як носія чужої мови, а й чужих, не відомих українському, переважно сільському, школяру побутових звичаїв, прислів'їв, пісень великоросів тощо.

Як окрему суспільну проблему, на думку Бориса Дмитровича, слід було виокремлювати той негативний виховний вплив, який на початковому етапі навчання чужомовна освіта справляла на українських дітей. Спираючись на практичні спостереження учителів і викладачів гімназій, на наукові дослідження О. Потебні про взаємозв'язок мови і мислення, а також мови і нації, Б. Грінченко обґрунтував тезу про те, що «чужомовна школа вносить розлад між дитиною і сім'єю, ... виробляє зневагу до своєї рідної мови, а неповага до рідної мови і народності знижує почуття власної гідності і тим самим знижує і моральний рівень учня, послаблює його енергію і сміливість, бо він неспроможний бачити себе тим, ким можуть бути люди з російською мовою» [2, с. 69-70]. Внаслідок такого «просвічення», з боєм писав автор нариса, з являється прошарок людей, які неповагу до рідної мови переносять і на всіх, хто говорить нею: вони з огидою ставляться до своїх батьків, братів, односельців, намагаються забути своє походження чи поставити себе вище того середовища, з якого вийшли, вони усе народне, українське вважають мужицьким і невартисним. Слід нагадати про те, що саме у другій половині XIX ст. з'явилася «традиція» називати російську мову «панською», а українську - «мужицькою». Якщо М. Драгоманов у своєму творі писав про тяжке й принизливе становище народного вчителя, то Б. Грінченко зацентрував увагу сучасних йому читачів на поширенні серед учителів, які вийшли з народу, прагнення підтримувати широку і глибоку відстань між собою і народом. Такі вчителі, зазначав він, насад-жують в учнях зневагу до української мови, у якій вирости самі.

Загалом, описаний стан речей з народною освітою, що склався у той час, підсумовував Борис Дмитрович, «розвивав анти- суспільні інстинкти». Денаціоналізація, що відбувалася внаслідок функціонування чужомовної школи, одночасно була й деморалізацією народу.

Характеризуючи політичне підґрунтя запроваджуваних царською владою заборон і утисків щодо української мови, Б. Грінченко писав, що ці перепони слугували надійною зброєю, щоб тримати у покорі 25 мільйонів українців, уповільнити їх культурний поступ, оскільки «з розвитком, за допомогою школи й літератури, народної самосвідомості стане на черзі питання про українські гімназії й університети тощо», а це, у свою чергу, зазначав просвітитель, могло змінити тогочасні відносини між великоросами і малоросами [2, с. 99].

Зіставляючи і порівнюючи погляди М. Драгоманова та Б. Грінченка на становище української школи і узаasadнення просвітителями нагальної необхідності запровадження навчання українських дітей рідною мовою, ми дійшли кількох висновків.

По-перше, в основному думки обох діячів про рідномовну народну школу збігалися, а тому Б. Грінченка вважаємо продовжувачем справи М. Драгоманова щодо наукового обґрунтування зазначеної проблеми, привернення уваги суспільства до стану української школи і в межах Російської імперії (Б. Грінченко), і в Західній Європі (М. Драгоманов).

По-друге, обидва діячі були активними прихильниками поширення культурно-національного просвітительства, вони закликали національно свідому громадськість до активізації дій, пов'язаних із внесенням змін у навчальний процес народних шкіл, а саме: створення навчальних книжок українською мовою, де знайшли б відображення побутові і фольклорні традиції українців, кращі зразки красного письменства, виляння і розповсюдження україномовної друкованої продукції тощо.

По-третє, у підходах до аналізу суспільних процесів і зокрема розвитку освіти позиції суспільних діячів різнилися. М. Драгоманов сповідував відданість принципам об'єктивності та історизму, а у вирішенні національного питання, спираючись на сучасні йому історичні реалії, стояв на позиціях федералізму. Значення педагогічної діяльності він вбачав у правильному

визначенні світової еволюції педагогічної думки і виступав за «європеїзацію» української науки.

Мріючи про прискорення культурного розвитку українського народу, про становлення української літератури і науки, М. Драгоманов наголошував на важливості вивчення школярами і російської, й іноземних мов: «Найскоріше пішло б те оновлення, якби наша письменська громада взялась рішуче вчитись європейським мовам та просто увійшла в прямі стосунки з європейською наукою, письменством і політикою. Але позаяк життя не жде і позаяк всі письменні українці добре розуміють російську мову, а більша частина їх лінується вчитися мовам європейським, то для користі самого українського письменства треба показувати молодіжі, чого, власне, мусить вона шукати в російському письменстві» [5, с. 494].

Б. Грінченко у боротьбі за повну культурно-національну автономію українців як окремої нації закликав до піднесення національної самосвідомості кожного українця насамперед шляхом оволодіння українською мовою і поширення знань про українську історію і культуру, гостро виступав проти помосковлення малоросів.

Педагогічні погляди М. Драгоманова відзначалися демократизмом і гуманізмом, були сповнені духом народності й патріотизму, але не хибували вузьконаціональним спрямуванням. Людина широкого світогляду і ерудиції, Михайло Петрович на чільне місце висував загальнолюдські цінності та ідеали, проголошуючи війну «всім релігійним, національним, політичним і соціальним ідеям, котрі не годяться з універсальним суспільним і науковим поступом» [4, с. 157].

Думки Б. Грінченка про шкільну справу завжди були яскраво національно забарвлені й спрямовані на подолання роз'єднаності між селянськими масами та інтелігенцією, тому що, як влучно згодом визначив видатний історик української літератури Сергій Єфремов, Борис Дмитрович «до загальнолюдського ідеала правди, щастя і волі йшов національним шляхом...» [1].

Список джерел

1. Б. Грінченко - М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. - К.: НАН України, Ін-т української археографії, 1994. - 286 с.
2. Грінченко Б. На беспрсветном пути. Об украинской школе. - Киев: Узд-во «Век», 1907. - Изд. 2-е, испр. - 101 с.
3. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. - Женева, 1877. - 152 с.

4. Драгоманов М. Двадцятип'ятилітні роковини смерті Т. Шевченка і галицькі народовці // Ргаса. - 1886. - № 3-4. Передрук: Літературно- публіцистичні праці: В 2-х т. - Т. 2. - К.: Наукова думка, 1970.
5. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / Вибране. - К.: Либідь, 1991.
6. Сохань П. Б. Д. Грінченко - М. П. Драгоманов: діалоги про українську національну справу // Б. Д. Грінченко - М. П. Драгоманов: діалоги про українську національну справу. — К.: НАН України, Ін-т української археографії, 1994. - Вип. 1. - С. 5-17.